

Добржанський С.

Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Друк Арт, 2021. – 452 с.

Пропонована до обговорення книга є свідченням того, що вивчення міст набирає якісно нового рівня, коли їх можна характеризувати через зіставлення перебування у трьох різних історичних регіонах України у складі імперій Російської і Австро-Угорської. Ми вже зауважили, що одним із найкраще розроблених аспектів

урбаністичної тематики в українській історіографії на сьогодні є історія органів міського самоврядування. Загалом напрацьовано достатній матеріал для переходу до певних синтезуючих робіт з історії міського самоврядування на українських землях у XIX ст., головною особливістю яких мала б стати компаративістська спрямованість. У них слід з'ясувати, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду переходили в наступний, а які відмирили. Це дало б певну відповідь на проблему тягlosti і зламів у еволюції міст»¹. Монографія Сергія Добржанського стала спробою саме такого компаративістського дослідження. Видана вона в рамках докторської дисертації, а тому містить усю стильову атрибутику відповідного типу робіт і не зайве вказує на авторську сміливість зіставляти міста через дослідження управлінських імперських практик. До такого задуму вдався свого часу, наприклад, знаний американський автор Б.Рубл, коли досліджував вибуховий розвиток Чикаго, Москви й Осаки, міст, які перебували на великих відстанях одне від одного, проте виявили спільні урбанізаційні риси².

У першому розділі дослідник характеризує досягнення та упущення попередників у вивченні українських міст, а саме намагається з'ясувати ступінь наукового осмислення проблеми керування містами. Цікаво, що він звертає увагу на ті аспекти міських реформ, на яких його попередники мало зосереджувалися. Ідеться про оподаткування, професійність міських управлінців, підпорядкування міської поліції, мову діловодства виборних органів.

У першій частині історіографічного огляду С.Добржанський, аналізуючи загальноросійські видання, мало звертає уваги на регіональні, як-от з історії Одеси, управління якою почали досліджувати ще в кінці XIX ст., а потім продовжувалося і в радянський час та увінчалось розкішною історією міста від П.Герлігі, в якій один із розділів присвячений муніципальному уряду³. Слід вказати, що доволі інтенсивно проблематика історії міст Галичини, їх мешканців, міського життя розробляється впродовж кількох останніх десятиліть у сусідній польській історіографії. Серед досліджень синтетично-монографічного характеру слід виокремити як згадані С.Добржанським

¹ Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2019. – С.18; Янишин Б. Міста та містечка Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.19. – К., 2011. – С.497.

² Рубл Б. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста. – К., 2010.

³ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1797–1914. – К., 1999.

праці К.Бронського⁴, так і Я.Шимчак-Гофф⁵. Остання змальовує роздробленість спільноти малого міста на різні групи типу товариських гетто, які у свою чергу ділилися на ще менші групи. Польськими дослідниками опубліковано також цілу низку збірників статей, присвячених історії польських міст (у тому числі й галицьких) ХІХ – початку ХХ ст. Серед останніх слід насамперед наголосити на тритомнику «Місто й польська культура промислової доби»⁶ за властиву йому концептуальну цілісність. В уміщених тут статтях розглядаються теоретичні проблеми стилю щоденного міського життя, міського самоврядування, розвиток міського простору і просторових форм, проблеми «робітники та місто», «місто й культура» в Польщі ХІХ–ХХ ст.

Чимало цінних матеріалів знаходимо в кількох ювілейних і тематичних збірниках: «Польське містечко ХІХ–ХХ ст. як культурно-звичаєве явище»⁷, «Польські містечка в ХІХ–ХХ ст.: з історії формування громади»⁸, «Локальні та середовищні спільноти в польських містах і містечках під окупаціями й після здобуття незалежності»⁹ та ін. З огляду на компаративістську спрямованість монографії С.Добржанського заслуговує на увагу спроба Е.Качинської проаналізувати й порівняти вплив модернізаційних процесів на спільноти малих міст у різних частинах польських земель у складі Австрійської, Російської та Пруської імперій.

Характеристика джерел здійснена автором достатньо повно, за винятком одного закону. Ідеться про акт від 29 квітня 1875 р., яким запроваджувалося положення 1870 р. на міста західних губерній Російської імперії¹⁰. По суті, це був спеціальний закон про те, як мало б здійснюватися керівництво містами Південно-Західного краю, ураховуючи їх етносоціальну специфіку, зумовлену тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої.

Щодо методології дослідження, то автор уважав за доцільне використати міждисциплінарний підхід, вміло поєднуючи його з історичною урбаністикою та з історико-порівняльним аналізом. Без останнього неможливо було б з'ясувати відмінності та виявити спільні риси у становленні та вдосконаленні міського управління не лише у містах названих регіонів, а й у містах тих держав, до яких вони належали. Відповідно потребував уточнення категоріальний апарат, зокрема таких універсальних понять як місто, його соціальні страти, міське законодавство, міські інституції. Автор удався до двох понять – «самоврядування» й «самоуправління», однак не піддав сумніву правомірність їх уживання щодо монархічних держав: Російської та Австро-Угорської імперій. Адже там і там міське управління дуже тісно було підпорядковане адміністративній владі з її архаїчними, а почасти й консервативними інституціями.

У наступному розділі про загальні тенденції розвитку міст Правобережної України, Галичини та Буковини окремо виділено губернські центри Правобережжя, які автор характеризує за такими показниками, як чисельність населення, його

⁴ *Broński K.* Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii. – Kraków, 2003.

⁵ *Szymczak-Hoff J.* Życie towarzyskie i kulturalne Rzeszowa w dobie autonomii Galicji. – Rzeszów, 1993; *Idem.* Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. – Rzeszów, 1992.

⁶ *Miasto i kultura polska doby przemysłowej.* – Т.1: Przestrzeń. – Warszawa, 1988; Т.2: Człowiek. – Warszawa, 1993; Т.3: Wartości. – Warszawa, 1993.

⁷ *Miasteczko polskie ХІХ–ХХ w. jako zjawisko kulturowo-obyczajowe.* – Kielce, 1998 (зокрема статті А.Зелецького про структуру галицького міщанства 1867–1914 рр., а також Р.Колодзейчика про маломістечкові еліти у Царстві Польському в ХІХ ст.).

⁸ *Miasteczka polskie w ХІХ–ХХ w.: Z dziejów formowania się społeczności.* – Kielce, 1992 (зокрема статті Т.Понсовського, Я.Гоффа, Е.Качинської, Д.Ольшевського, Р.Колодзейчика).

⁹ *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości.* – Toruń, 1998.

¹⁰ О применении городского положения 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний // Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. – Т.50: 1875. – Санкт-Петербург, 1877. – №54640.

щільність та облаштованість. Такі ж показники він використовує і для опису містечок, чисельності жителів, котрі інколи просто вражають своєю статикою, яка не змінювалася впродовж тривалого часу. Щоправда, історик урізноманітнив їх опис через з'ясування господарської спеціалізації. Вдалими для характеристики ситуації стали авторські спостереження про чисельність проживання людей у містах і містечках та становище у них соціальних послуг. А також важливість для зростання міст залізничного, водного і шляхового сполучення.

Що ж до галицьких і буковинських міст, то тут автор переглянув усталене ще з кінця XIX ст. твердження про їх відсталість та повільний розвиток. Для цього він навів приклади, коли міська комунікація Чернівців, Львова та інших міст випереджала західноєвропейські міста. З'ясовуючи причини, що впливали на ступінь їх зростання, автор більше, ніж для Правобережжя, зосереджується на етносоціальних показниках.

На сьогодні добре представлений в історіографії статистичний, кількісний, вимір демографічного розвитку Галичини австрійського періоду. Йому присвячено десятки спеціальних монографій, сотні статей, розділів у працях про соціально-економічний, політичний, культурний розвиток краю¹¹. Однак все ж більшу увагу належало б звернути на джерела поповнення міського населення у XIX ст., їх регіональні особливості. Одним із перших ці питання розглянув Т.Лонсовський у статті «Національна структура міського населення автономної Галичини»¹². Він проаналізував населення усіх галицьких міст за мовною та конфесійною ознаками, співвідніс отримані показники, вивів динаміку приросту кожної групи населення у 1880–1900 рр. На цій підставі автор виокремлює властиві лише міській спільноті риси демографічного розвитку, виразно унаочнив колонізаційні процеси в цьому середовищі наприкінці XIX ст., і паралельно – зростання національної свідомості українців та євреїв.

Слід знову привернути увагу дослідників на певний злам у методологічних підходах української та польської історичної демографії, її пошуках на нових полях студій. Найважливіші досягнення західноєвропейської історичної демографії відбулися більше півстоліття тому. Їх суть полягала у відході від підрахунків темпів заселення великих територій до студій над родиною, від статистичних досліджень до «демосупільних», а останнім часом – соціографічних¹³. Таким чином, метою історичної демографії стало розуміння механізму розвитку людської спільноти, а не лише його кількісні результати. Як зазначає Ц.Кукльо, програми демографічних студій за останні півстоліття виразно відходять від простих підрахунків стану, розміщення й структури людності та прагнуть оцінити зміни у структурі сім'ї і сімейного господарства, того «базового дослідницького атому світової історичної демографії»¹⁴.

¹¹ Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; *Wnęk K., Zyblikiewicz L., Callahan E.* Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938. – Kraków, 2006; Ludność wojskowa Austro-Węgier rekrutująca się i stacjonująca na terenie Galicji w latach 1869–1913 / W oprac. S.Szuro. – Kraków; Warszawa, 1990; *Broński K.* Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii. – Kraków, 2003; *Szymczak-Hoff J.* Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. – Rzeszów, 1992. Найбільш повно у: *Zamorski K.* Ludność Galicji w latach 1857–1910 // Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. – Kraków; Warszawa, 1989. А також у його габлітаційній праці 1991 р. на основі цього статистичного видання: *Idem.* Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Див. також: *Budzyński Z.* Polskie badania demograficzno-historyczne Galicji: Przegląd kierunków i ocena ważniejszych osiągnięć // Galicja 1772–1918: Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań. – T.1. – Rzeszów, 2011. – S.115–133.

¹² *Gąsowski T.* Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – T.MCCXIX. – Prace Historyczne, z.125. – Kraków, 1998. – S.89–108.

¹³ *Budzyński Z.* Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w. – T.3: Studia z dziejów społecznych. – Przemysły; Rzeszów, 2008. – S.16.

¹⁴ *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S.11.

У польській історіографії працюю, яка вповні базується на сучасних методах досліджень природного руху населення (т. зв. неномінативних), насамперед у галузі реконструкції родин, стала монографія рязівської дослідниці С.Рейман¹⁵. Вона дослідила понад 60 тис. трьох основних типів метрик певних місцевостей з околиць Ряшева, створивши відповідну комп'ютерну базу даних. На тій основі дослідниця провела детальну реконструкцію 238 родин із Красного й порівняла цілу панораму подій, пов'язаних з уродинами, шлюбом, смертю, функціонуванням родини у специфічному приміському середовищі. Дослідження охоплює період 1784–1880 рр., тобто від запровадження на Галичині метричної реформи та до появи перших (згідно із К.Заморським) симптомів демографічної революції.

Третій розділ книги С.Добржанський присвятив дослідженню законодавчого регулювання системи міського самоврядування, розпочавши його з Російської імперії. Спираючись на підготовчі матеріали для міського реформування 1870 р., дослідник виявив, що практично жодне місто Правобережжя не мало класичного поділу міських жителів, що їх передбачала свого часу жалувана грамота Катерини II 1785 р. Найбільше до цього поділу наближались міські громади Кам'янця-Подільського, Дубна і Старокостянтинова. Саме тому далеко не кожне містечко мало такі органи влади, як от: магістрат, ратушу, думу, сирітський і словесний суди, квартирну комісію, або взагалі їх не мали, приписуючись до інших. Відповідно до соцієтнічного та чисельного складу міст і містечок та їх бюджетів регіональна адміністрація пропонувала їм перехід на чинність положення 1870 р. або на іншу, спрощену форму керівництва. Аналізуючи міркування київського, подільського і волинського генерал-губернатора, автор доводить, що на темпи запровадження нових органів влади впливали не соціально-економічні, а національно-політичні чинники. Темпи їх запровадження практично збіглися з новою реформою 1892 р. Відрадно, що автор не зупинився на законах 1870 і 1892 рр., а спробував з'ясувати, як тривала підготовка нових законопроектів вже на початку XX ст.

Опис законів Галичини здійснено досить детально, зауважено чинність для Львова власного міського статуту та вказано на повноваження нових органів міської влади та посадовців. Причому, законодавець куди детальніше їх виписав, якщо порівнювати з відповідними законами в Російській імперії. У подальшому ставилося питання про розширення представництва міст у Галицькому сеймі.

Дещо інакше тривало законодавче впорядкування міст Буковини, що розпочалося із конституції 1849 р. та продовжилось 1862, 1863, 1864 рр. Згідно із цими законодавчими актами, кожне місто мало б отримати власний статут. Проте найбільше авторові йшлося про чернівецьку міську громаду з її повноваженнями, виборчими правами та як вони змінювалися за законом 1874 р. Оскільки різні етноси мали неоднакове представництво, то Буковинський сейм прагнув удосконалити виборчі процедури.

В останньому параграфі цього ж розділу йдеться про шляхи формування органів влади, на які держава покладала втілення реформи в життя. Спільними рисами виявилися такі як обмежене число виборців, адже виборчим правом наділялися ті, хто мав власність, з якої і сплачувались податки на розбудову міської інфраструктури. Не достатньо уваги приділено автором такому питанню, як державне забезпечення повноцінного контролю, яке здійснювала, наприклад, для міст Правобережжя губернська установа – присутствіє із міських справ, котре 1892 р. ввійшло до складу іншої установи – присутствія із земських і міських справ.

¹⁵ *Rejman S. Ludność podmiejska Rzeszowa w latach 1784–1880: Studium demograficzno-historyczne. – Rzeszów, 2006.*

Натомість вдало охарактеризував кращих очільників Львова і Чернівців, узявши за основу спорудження за час їхньої каденції водогонів та електростанцій, облаштування шляхів і будівництво театрів.

Саме у цьому параграфі С.Добржанському вдалося найбільш повно застосувати компаративістський метод дослідження, а надто при порівнянні виборчих процедур у містах трьох регіонів. Автор дійшов висновку про переважання демократичних підходів на Галичині й Буковині і тривале збереження адміністративного керівництва на Правобережжі. Водночас у розділі доволі часто зустрічаються повтори певних сюжетів, зокрема щодо законодавчого врегулювання міського управління у Австро-Угорщині.

Четвертий розділ монографії, який називається «Фінансово-господарська та регуляторна діяльність міського управління», складається, як і попередній, із чотирьох параграфів і становить чи не найбільший інтерес, адже тут аналізується розподілення коштів між містом та державою. Проте не тільки. Ідеться про пошуки містами додаткових ресурсів для наповнення міських бюджетів, аби забезпечити власні потреби. У більшості міст вони зводилися до зборів на прибуток, з алкогольних напоїв, за продаж м'яса, за уведення до міст худоби, утримання собак тощо. На думку автора, бюджет ставав показником економічного розвитку міст і свідчив про добробут містян, адже більшість витрат була пов'язана з міською інфраструктурою. Водночас він розмірковує, чим керувалися імперії, коли надавали містам самоврядні повноваження та як контролювали дотримання законів. Відповіді на ці питання автор дає в параграфі про модернізацію сфери комунального господарства, адже міста тривалий час перебували у занедбаному стані, не маючи змоги забезпечити елементарні соціальні послуги. Реформи сприяли появі ділових людей, які здатні були прислужитися власному місту й реалізуватися в конкретних справах, таких, як спорудження водопроводів, електричне освітлення, трамвайне сполучення, заснування банків.

Ще одне актуальне питання, яке автору вдалося з'ясувати, це управління комунальною власністю та найперше земельними угіддями, що перебували у власності міст. Для Південно-Західного краю вони були особливо важливим, оскільки тут традиційним було громадське користування. Вихід із ситуації пропонувався, як з'ясував С.Добржанський, шляхом установаження адміністративного контролю місцевої та центральної влади. Важливим стало й питання регуляторної політики у сфері планування та забудови, зважаючи на урбанізацію міст. Розбудові міст держава приділяла, як виявилось, набагато більше уваги, ніж іншим сферам міського життя. Ішлося про пожежну безпеку, захист від підтоплення, збереження будов, а тому кожний будинок споруджувався під наглядом магістратів і міських дум. Принаймні, так було у Львові, Чернівцях, Києві.

П'ятий розділ книжки присвячений соціально-культурній сфері міст і конкретному вирішенню державою цих назрілих питань. Автор стверджує, що практичне впорядкування благоустрою розпочалося у правобережних містах лише після реформи 1870 р. Тоді ж практично почали поліпшувати санітарний стан і у Чернівцях та інших буковинських містах. Крім епідемій містам загрожували пожежі, які навіть у другій половині XIX ст. все ще були стихійним лихом для містян. Саме тому діяльність міських органів влади значною мірою зосереджувалася на поліпшенні благоустрою, санітарно-медичного стану. Автор робить висновок, що за цими напрямками було досягнуто суттєвого прориву. Оригінальним авторським підходом стало й залучення до цього питання діяльності земських органів, які також прагнули покращити життя містян, якщо говорити про Правобережний регіон. У наступному параграфі цього розділу дослідник спеціально зупиняється на системі охорони здоров'я, зауважуючи успіхи

Київської міської думи. Серед модернізаційних заходів він виділив зростання кількості «вільних», сільських аптек, міських і приватних лікарень. В іншому параграфі цього розділу С.Добржанський аналізує освітню сферу, яка також вимагала суттєвого реформування. Масова потреба в освічених кадрах зумовлювала тісну співпрацю міського самоврядування й держави, причому це явище було характерним для міст усіх трьох регіонів. Натомість втручання держави в навчальний процес у правобережній освіті був на порядок вищим. Не однаковими були й підходи до оплати вчительської праці.

Продуктивними виявилися авторські спостереження про місця дозвілля містян, їх значення для сприяння міжособистісним контактам, зокрема про такі з них, як парки, театри, спільні свята та вчистості. Хоча подолати контрасти з європейськими містами не вдалося ні тим, ні іншим, стверджує С.Добржанський. Загалом четвертому та п'ятому розділу монографії очевидно не вистачає більш активного залучення саме порівняльно-історичного методу в дослідженні. Часом автор вдається до описовості при викладі матеріалу, так би мовити просто йде за ним, а не аналізує його.

Завершують монографію висновки і традиційний уже для таких видань список використаних джерел та літератури. Висновки цікаві тим, що автор набагато глибше вдається до порівняння параметрів розвитку міст трьох регіонів згідно із запропонованими ним розділами. Деталізуючи напрями розвитку міст, часом він не пояснює й не концептуалізує, якою була роль міської влади, а тому складається враження, що міста розвивалися самі собою. Причиною цього може бути те, що С.Добржанський недостатньо уваги приділив діяльності саме міської влади, її головних органів, управлінським механізмам, соціально активним міським діячам. Управління варто демонструвати не тільки тим, що зроблено та що не зроблено, а й тим, як міська влада взаємодіяла з державою, містянами, особливо тими, хто мав потребу в розвинутій інфраструктурі міст свого проживання та діяльності.

Безперечно, попри низку зауважень щодо тексту аналізованої монографії, варто відзначити, що Сергій Добржанський, здійснивши спробу порівняльного аналізу системи управління та функціонування органів влади міст Правобережної України, Галичини й Буковини другої половини XIX – початку XX ст., відкрив новий етап у містознавчих студіях в Україні.

Валентина ШАНДРА

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ValShandra@gmail.com

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), bogdanyanyshyn@gmail.com